

**Η διάσωση του Φιλελεύθερου Διακυβερνητισμού και η ανάγκη
μακροοικονομικού εμπλουτισμού του**

Κείμενο εργασίας 2023_1

ΥΠΟΨΗΦΙΑ ΔΙΔΑΚΤΩΡ:

Λίνα Σπηλιοπούλου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

Η πολιτική οικονομία της βιωσιμότητας της ΟΝΕ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νίκος Κουτσιαράς, Αναπληρωτής Καθηγητής (Επιβλέπων)

Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Καθηγητής

Μιχάλης Τσινισιζέλης, Καθηγητής

24 Φεβρουαρίου 2023

Περίληψη

Το κείμενο¹ που ακολουθεί αναλύει την κριτική που έχει ασκηθεί στον Φιλελεύθερο Διακυβερνητισμό (ΦΔ) του Andrew Moravcsik, ενώ στην τελευταία ενότητα επιχειρείται σύνδεση με τη μελέτη του σύγχρονου καπιταλισμού, στο πλαίσιο της Συγκριτικής Πολιτικής Οικονομίας. Ειδικότερα, η ανάλυση εστιάζει στο πρώτο στάδιο της θεωρίας (εγχώρια συμφέροντα και εθνικές προτιμήσεις), χωρίς όμως να αγνοεί τα άλλα δύο στάδια του ΦΔ, καθώς αναγνωρίζεται η εξηγητική και προβλεπτική ικανότητα του ΦΔ συνολικά, ως προς τα αποτελέσματα της διαδικασίας της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σκοπός του άρθρου είναι η θεωρητική ενημέρωση και ενίσχυση του ΦΔ, ειδικότερα για τη διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας σε θέματα σχετικά με την εγχώρια πολιτική οικονομία των κρατών μελών της Ευρωζώνης και τα οικονομικά, περί το Ευρώ, συμφέροντα.

Λαμβάνοντας υπόψη την χρονική απόσταση από την αρχική διατύπωση της θεωρίας (Moravcsik 1993, 1998), κρίνεται σκόπιμος ο θεωρητικός έλεγχος της εξηγητικής της ισχύος αλλά και η ανίχνευση της πιθανότητας συμπλήρωσης της κατά τρόπο συνεπή και συνεκτικό, κυρίως όσον αφορά την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Την ανάγκη, εν μέρει, υποδεικνύει και η παραδοχή του Moravcsik (2018) ότι η θεωρία του παραμένει αποτελεσματική ως προς την εξήγηση της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με την εξαίρεση του ευρώ. Η ανωτέρω θεωρητική ενίσχυση επιχειρήθηκε μέσω:

A. Της κριτικής που έχει ασκηθεί διαχρονικά στη θεωρία του Moravcsik. Η επισκόπηση της, σχετικής με την αξιολόγηση του ΦΔ, βιβλιογραφίας επιδιώκει κυρίως την αποσαφήνιση των σημείων που αφορούν το πρώτο στάδιο του ΦΔ και ελέγχει αν εξακολουθεί η εγκυρότητα του. Η «διάσωση» του ΦΔ επιβεβαιώνεται από την ανάλυση (συνεπώς και η υιοθέτηση του ως έγκυρου θεωρητικού πλαισίου για διεξαγωγή έρευνας), υπό την προϋπόθεση συμπληρώσεων.

B. Των υποδείξεων της μελέτης των μοντέλων του σύγχρονου καπιταλισμού, στο πλαίσιο της Συγκριτικής Πολιτικής Οικονομίας. Ο «μακροοικονομικός εμπλουτισμός» του πρώτου σταδίου του ΦΔ είναι απαραίτητος για την εξήγηση διαφορετικών τροχιών ανάπτυξης που έχουν κράτη – μέλη της ΟΝΕ και αναδεικνύει τη σημασία συμπλήρωσης (πέραν της προσφοράς) και με τη διάσταση της ζήτησης, η οποία εν πολλοίς έχει αγνοηθεί από τον ΦΔ.

Εισαγωγή

Η επιλογή ενός θεωρητικού υπόβαθρου, στο πλαίσιο του οποίου η μελέτη των οικονομικών συμφερόντων και των εθνικών προτιμήσεων σε σχέση με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι εφικτή και δύναται να τεκμηριωθεί εμπειρικά, αποτελεί πρόκληση για τους μελετητές, ειδικά όταν το αντικείμενο της έρευνας αφορά στον «σκληρό πυρήνα» της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δηλαδή την άρση της εθνικής νομισματικής αυτονομίας (ΟΝΕ). Η συνύπαρξη διαφορετικών θεωρητικών πλαισίων και η συμβολή καθενός στην κατανόηση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει αδιαμφισβήτητη αξία, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις τα όρια είναι ασαφή, τα δάνεια αρκετά και το αποτέλεσμα συγκεχυμένο.

Κάθε είδους θεωρητικά σχήματα έχουν προταθεί για την εξήγηση του φαινομένου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, τόσο σε επίπεδο θεωριών ολοκλήρωσης [νεολειτουργισμός

¹ Το κείμενο συνδέεται με την έρευνα της εκπονούμενης διδακτορικής διατριβής, για τη διερεύνηση των οικονομικών συμφερόντων και της εγχώριας πολιτικής οικονομίας της Ευρωζώνης.

(παραδοσιακός / αναθεωρημένος / νέο-νεολεειτουργισμός), διακυβερνητισμός (παραδοσιακός / φιλελεύθερος / νέος] αλλά και σε επίπεδο θεωριών διεθνούς διακυβέρνησης [μεταλειτουργισμός, νέος θεσμισμός (ορθολογικός / ιστορικός / κοινωνιολογικός) όπως και κονστρουκτιβιστικές (μέτα) προσεγγίσεις).

Οι παραπάνω προσεγγίσεις ομοιάζουν αλλά και διαφοροποιούνται σε διάφορα επίπεδα:

- Οντολογικά, δηλαδή στην θεώρηση των γενικών χαρακτηριστικών της πραγματικότητας (τι υπάρχει, τι είναι). Για παράδειγμα, η οντολογική θέση του διακυβερνητισμού θεωρεί τα κράτη ορθολογικούς και ανεξάρτητους δρώντες, ενώ σύμφωνα με το νεολεειτουργισμό η διαδικασία της ολοκλήρωσης αλλάζει τη φύση όλων των συμμετεχόντων, των θεσμών αλλά και των στόχων διαχρονικά (μέσω διαδικασίας εκμάθησης αλλά και λόγω ενδογένειας). Επισημαίνουμε ότι, με την εξαίρεση του κονστρουκτιβισμού και του κοινωνιολογικού θεσμισμού (οι οποίοι αντιλαμβάνονται τους δρώντες ως κύρια διαμορφούμενους από ιδέες, αξίες και ταυτότητες του κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος τους) στο νεολεειτουργισμό (παραδοσιακό και αναθεωρημένο), στον διακυβερνητισμό (παραδοσιακό και φιλελεύθερο), στον μεταλειτουργισμό και στις θεωρίες διακυβέρνησης (policy networks, ιστορικός θεσμισμός) υπάρχει ο κοινός οντολογικός παρονομαστής της ορθολογικής επιλογής, αν και με διακυμάνσεις ως προς την ένταση.

- Στην εξήγηση που επιχειρείται και συνεπώς στην εξαρτημένη μεταβλητή της κάθε θεωρίας, στην οποία μπορούμε να διακρίνουμε μια ιστορική διαφοροποίηση τριών φάσεων. Οι αρχικές (και ανταγωνιστικές μεταξύ τους) θεωρίες (νεολεειτουργισμός και διακυβερνητισμός) επεδίωκαν να εξηγήσουν την (περισσότερη ή λιγότερη) ολοκλήρωση (εξαρτημένη μεταβλητή) και ποιοι ήταν οι δρώντες αυτής. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 τοποθετείται η δεύτερη φάση θεωριών, μεγαλύτερης διακυβερνητικής στροφής, οι οποίες είχαν ως εξαρτημένη μεταβλητή τη λειτουργία της Ένωσης (πώς λειτουργεί και πώς αλλάζει). Σημαντικές αλλαγές αυτής της περιόδου είναι η συμπλήρωση του θεωρητικού υπόβαθρου των διεθνών σχέσεων με αυτό της συγκριτικής πολιτικής, η απομάκρυνση από την ανάλυση της Ένωσης ως συνόλου και η επικέντρωση στην ανάλυση επιμέρους τμημάτων/ στοιχείων της, η διερεύνηση των αποτελεσμάτων της διαδικασίας ολοκλήρωσης στα κράτη μέλη και η εισαγωγή θεμάτων που αφορούσαν τη δημοκρατική νομιμοποίηση και αποτελεσματικότητα. Τέλος η τρίτη φάση, τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με κύριες προσθήκες αρχικά τον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό και μετέπειτα τον μεταλειτουργισμό, τον κονστρουκτιβισμό αλλά και κάποιες ανασκευασμένες παλιότερες θεωρίες (βλέπε νέο-νεολεειτουργισμός). Τα κύρια ερωτήματα δεν αφορούν μόνο το πώς και γιατί συμβαίνει η ολοκλήρωση ή πως λειτουργεί και με ποιες δομές η ΕΕ, αλλά και θέματα συλλογικής ταυτότητας, πολιτικοποίησης² (μεταλειτουργισμός), ιδεών και κοινωνικών δομών (κονστρουκτιβισμός).

- Στην κλίμακα της θεωρίας, η οποία διαφοροποιείται, με ορισμένες εξ' αυτών να χαρακτηρίζονται ως μεγάλες θεωρίες (grand scale theories: νεολεειτουργισμός, φιλελεύθερος διακυβερνητισμός), είτε ως μεσαίου εύρους [παραδοσιακός διακυβερνητισμός, νέος

² Οι συλλογικές ταυτότητες αναφέρονται σε «κοινωνικές ταυτότητες ο οποίες βασίζονται σε ευρείες και πιθανώς σημαντικές (ομαδικές) διαφορές - φύλλο, την κοινωνική τάξη, την ηλικία ή την εθνότητα» (Kohli 2000, σελ 117 αλλά και Polletta and Jasper, 2001 και Wendt 1994). Η έννοια της συλλογικής ταυτότητας και της πολιτικοποίησης της κοινής γνώμης στην ΕΕ απασχόλησαν τη θεωρητική παραγωγή σχετικά πρόσφατα. Αρχικώς η έρευνα για την κοινή γνώμη αγνοήθηκε (Haas, 1958). Στη συνέχεια το θέμα απασχόλησε υπό τους όρους 'we-feeling', 'community', και 'loyalty' [Deutsch (Deutsch et al. 1957; Deutsch 1969), ή Lindberg and Scheingold (1970)]. Πλέον η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση επηρεάζεται από την πολιτικοποίηση και τον αυτοπροσδιορισμό των λαών που την απαρτίζουν (ως και) ευρωπαίων ή αποκλειστικά σύμφωνα με την εθνικότητά τους) (Kuhn, 2019).

(ορθολογικής επιλογής / ιστορικός / κοινωνιολογικός) θεσμισμός], είτε ως μετά-θεωρίες (κονστρουκτιβισμός), ενώ κάποιες δεν διεκδικούν τον τίτλο της θεωρίας και απλώς περιορίζονται στο χαρακτηρισμό της θεωρητικής προσέγγισης (μεταλειτουργισμός).

- Σε σχέση με το ρόλο των ευρωπαϊκών θεσμών και των ομάδων συμφερόντων, αλλά και στην εκπροσώπηση του εθνικού συμφέροντος. Για παράδειγμα στον ΦΔ το εθνικό συμφέρον εκπροσωπείται από τις κυβερνήσεις (οι οποίες διαπραγματεύονται), ενώ ο νεολειτουργισμός, περισσότερο πλουραλιστικός, αναγνωρίζει ευρύτερο φάσμα δρώντων (προσθέτοντας τις ελίτ (κρατικές και μη), κοινωνικά κινήματα, πολιτικά κόμματα και υπερεθνικούς φορείς-Eurocrats -) με σημαντικό εθνικό και υπερεθνικό ρόλο.

- Στην εστίαση της ανάλυσής τους. Άλλες εστιάζουν στη διαδικασία (νεολειτουργισμός), άλλες στα ιστορικά γεγονότα (διακυβερνητισμός), άλλες στη καθημερινή πολιτική (θεσμικές προσεγγίσεις) και άλλες στις ιδέες και τη γνώση (κονστρουκτιβισμός)

- Ακόμα και επί της αντίληψης του αντικειμένου μελέτης, δηλαδή της ίδιας της Ένωσης (τι είναι η ΕΕ; Sui generis για τον νεολειτουργισμό, υπερεθνικός τύπος διακυβέρνησης για την αναθεωρημένη εκδοχή του, διεθνής οργανισμός για τον παραδοσιακό και για τον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό, ενώ οι θεσμικές προσεγγίσεις δεν απαντούν σε αυτό το ερώτημα).

Γίνεται αντιληπτό ότι η επιλογή θεωρητικού πλαισίου απαιτεί πειθαρχία αφενός, αλλά και ευελιξία αφετέρου, καθώς μια αυστηρή επιλογή (αν και απαιτεί σαφώς μικρότερο κόπο από τον ερευνητή) ενδέχεται να μη συλλαμβάνει μέρος της πραγματικότητας. Άλλωστε και η προσφορά πολυάριθμων θεωριών (και προσεγγίσεων) μαρτυρά την ανάγκη (ζήτηση) ύπαρξής τους για την παροχή αποτελεσματικότερων εξηγήσεων. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στις ενότητες που ακολουθούν επιχειρείται α) η επανεξέταση του πρώτου σκέλους της θεωρίας του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού του Andrew Moravcsik, υπό το πρίσμα της κριτικής που έχει διαχρονικά ασκηθεί («διάσωση (;)» από την κριτική) και β) η ανάδειξη της ανάγκης μακροοικονομικού εμπλουτισμού του πρώτου σκέλους υπό το πρίσμα των υποδείξεων των μοντέλων του σύγχρονου καπιταλισμού.

1. Σύντομη περιγραφή του Φιλελεύθερου Διακυβερνητισμού

Ο Φιλελεύθερος Διακυβερνητισμός είναι πολιτική θεωρία διεθνών σχέσεων και επιχειρεί να εξηγήσει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, την οποία θεωρεί ως μια αλληλουχία ορθολογικών επιλογών, υποκινούμενων από εγχώρια οικονομικά συμφέροντα ισχυρών εγχώριων ομάδων. Όπως αναφέρει και ο D. Naugin (2018) «...Ο ΦΔ αντιλαμβάνεται την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως προϊόν συμφωνίας διαπραγμάτευσης κρατών στη βάση των προτιμήσεων που προέρχονται από εγχώριες πολιτικές ισορροπίες». Περί αυτού επιχειρηματολόγησε ο Moravcsik, αρχικά το 1993 σε άρθρο του στο Journal of Common Market Studies, με τίτλο «Preferences and Power in the European Community» ταράσσοντας τα νερά και υποστηρίζοντας ότι η διαδικασία ολοκλήρωσης δεν οδηγείται από γεωπολιτικά συμφέροντα και μεγάλες ιδέες, αλλά από την επιδίωξη οικονομικών συμφερόντων.

Επανήλθε το 1998, με το βιβλίο του «The Choice for Europe», στο οποίο επιχειρήσε μια νέα θεωρητική (πολυ-αιτιακή) σύνθεση για την εξήγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

(φιλελεύθερος διακυβερνητισμός- ΦΔ) συνοδευόμενη από λεπτομερή εμπειρική τεκμηρίωση³, η οποία περιέχει τρία στάδια (καθένα με ξεχωριστή υπό-θεωρία) :

A. το πρώτο στάδιο βασίζεται στη φιλελεύθερη θεωρία και αφορά στο σχηματισμό των εγχώριων συμφερόντων και εθνικών προτιμήσεων. Επιχειρώντας να παρουσιάσουμε συνοπτικά το πρώτο στάδιο θα λέγαμε ότι η κύρια μεταβλητή είναι το (μικρο) οικονομικό συμφέρον και το πεδίο έρευνας είναι εγχώριο. Το ερώτημα στο οποίο απαντά το σκέλος αυτό είναι πώς οι αρχηγοί των κρατών διαμορφώνουν συγκεκριμένες προτιμήσεις. Οι εθνικές προτιμήσεις εξηγούνται ως αποτέλεσμα των κοινωνικών πιέσεων και αντικατοπτρίζουν τη λειτουργική αλληλεξάρτηση εγχώριων (κυρίως) οικονομικών τομέων.

Αναλυτικότερα, ο Moravcsik αντιλαμβάνεται την πολιτική ως αποτέλεσμα που προκύπτει από τον ανταγωνισμό (ως επί το πλείστον μικροοικονομικών) συμφερόντων, τα οποία βρίσκονται σε συνεχή ανταγωνισμό για την επιρροή που ασκούν στο κράτος. Στο εγχώριο επίπεδο οι νικητές καταφέρνουν να καθορίσουν τις εθνικές προτιμήσεις, την υλοποίηση των οποίων μετέπειτα οι κυβερνήσεις επιδιώκουν κατά τις διαπραγματεύσεις τους με άλλα κράτη.

Ξεχωριστή θέση στη θεώρηση του σχηματισμού των προτιμήσεων κατέχει ο όρος «συγκεκριμένης θεματικής (issue specific) συμφέροντα», ο οποίος συνδέεται με τα συμφέροντα μιας μεμονωμένης τομεακής περιοχής και όχι με συμφέροντα κυρίαρχων εθνικών προτεραιοτήτων (βλέπε π.χ. συναθροιστική ευημερία, εθνική ασφάλεια, εθνική κυριαρχία κτλ). Στον πυρήνα του φιλελεύθερου διακυβερνητισμού βρίσκεται το (μικρο) οικονομικό συμφέρον, αν και είναι σαφής η παραδοχή ότι κάποιες φορές μη οικονομικοί προβληματισμοί⁴ δύναται να κυριαρχήσουν στη διαμόρφωση της εγχώριας προτίμησης. Συνεπώς, η δύναμη των παραγωγών δεν είναι απεριόριστη (Moravcsik, 1998, σελ.37- 38).

B. το δεύτερο στάδιο βασίζεται στη θεωρία διαπραγμάτευσης και αναλύει την αποτελεσματική και διανεμητική διαπραγμάτευση μεταξύ των κρατών, αναγνωρίζοντας ασύμμετρη αλληλεξάρτηση μεταξύ των εθνικών προτιμήσεων/θέσεων. Τα κράτη, με διαφοροποιημένες προτιμήσεις, διαπραγματεύονται διακυβερνητικά σε μια προσπάθεια να πετύχουν συγκεκριμένη συμφωνία. Σε αυτό το στάδιο κύρια μεταβλητή είναι η σχετική δύναμη εκείνων που διαπραγματεύονται μεταξύ τους και το πεδίο εφαρμογής είναι η διεθνής σκηνή. Απαντά στο ερώτημα της διαμόρφωσης του αποτελέσματος των διαπραγματεύσεων. Σε αυτή την διαπραγμάτευση διανομής, μεταξύ των κυβερνήσεων για τους όρους της συνεργασίας, ο Moravcsik διαφωνεί με το νεολεειτουργικό ισχυρισμό ότι οι κυβερνήσεις, με την τεράστια ικανότητα για συγκέντρωση πληροφοριών που διαθέτουν και την εμπειρία τους, χρειάζονται τη βοήθεια υπερεθνικών δρώντων (Moravcsik, 1998, κεφ.4).

Γ. το τρίτο και τελευταίο στάδιο βασίζεται στη θεωρία θεσμών και αναλύει την εφαρμογή των αποτελεσμάτων διαπραγμάτευσης και τη διατήρησή τους. Οι κοινοί θεσμοί της Ε.Ε. εξηγούνται ως εργαλεία συντονισμού ή/και αξιόπιστων δεσμεύσεων του αποτελέσματος των

³ Μέσω της εξέτασης πέντε ιστορικών επεισοδίων ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: Συνθήκη Ρώμης, ΚΑΠ, Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα, Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, Οικονομική και Νομισματική Ένωση.

⁴ Σε διάφορα σημεία στο βιβλίο *Choice for Europe* ο Moravcsik δίνει παραδείγματα μη επικράτησης των οικονομικών συμφερόντων των παραγωγών: η Γαλλία επέλεξε υπερεθνική ΚΑΠ στις αρχές του 1960 όχι απλώς επειδή μια ισχυρή ομάδα γεωργών και αγροτικών συμφερόντων απαίτησαν εισοδηματική ενίσχυση, αλλά και επειδή η συνέχιση ενισχύσεων επί των πλεονασμάτων σε αγαθά θα επιβάρυνε υπερβολικά τον γαλλικό προϋπολογισμό. Παρομοίως, στο *Choice* επιχειρηματολογείται ότι οι κυβερνήσεις που δημιούργησαν το Ευρώ, στόχευαν στην πραγματοποίηση μακροοικονομικών προτιμήσεων όχι μόνο των παραγωγών αλλά ευρύτερων «κυρίαρχων κυβερνητικών συνασπισμών» με συμφέροντα προσανατολισμένα σε μακροοικονομικά αποτελέσματα, όπως ο χαμηλός πληθωρισμός ή τα επιτόκια (Moravcsik, 1998, σελ. 38).

διαπραγματεύσεων. Ο Moravcsik στο *Choice* αντλεί από τη θεωρία διεθνών καθεστώτων/θεσμών (regime theory), η οποία αντιμετωπίζει τους διεθνείς θεσμούς ως εργαλεία που βοηθούν τα κράτη να εφαρμόσουν, επεξεργαστούν, επιβάλλουν και επεκτείνουν ημιτελείς συμβάσεις υπό συνθήκες αβεβαιότητας (Keohane, 1984; Moravcsik, 1998, σελ. 67). Κύρια μεταβλητή είναι η αξιοπιστία των δεσμεύσεων, το πεδίο εφαρμογής παραμένει το διεθνές και το ερώτημα που απαντάται είναι πώς δεσμεύονται οι αρχηγοί των επιμέρους κρατών στη διατήρηση των αποτελεσμάτων της διαπραγμάτευσης.

Η ανωτέρω σύνθεση τριών μεγάλων προϋπαρχουσών θεωρητικών κατευθύνσεων πιστώνεται ως επιτυχία του εγχειρήματος Moravcsik, όπως και η εκτεταμένη εμπειρική του έρευνα αλλά και η μετακίνηση της περίπτωσης της Ε.Ε προς περισσότερο κυρίαρχα θεωρητικά σχήματα, καθώς ως τότε θεωρητικώς αντιμετωπιζόταν ως μια ιδιαίτερη περίπτωση (*suī generis*) που απαιτούσε εξειδικευμένη εμπειρική έρευνα. Ο Moravcsik επανενοιολόγησε παλιότερους όρους, υπό το φως της νέας θεωρίας που συνέθεσε, και κατάφερε να τοποθετήσει τη μελέτη της περιφερειακής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της συγκριτικής και διεθνούς πολιτικής οικονομίας (Wallace et al. 1999). Επιπρόσθετα, τα χρόνια που ακολούθησαν ο Moravcsik ανέπτυξε περαιτέρω τη θεωρία του συμπληρώνοντας τα τρία στάδια με επεκτάσεις α) για την υπεράσπιση του «δημοκρατικού ελλείμματος» της ΕΕ, β) επί του εγχειρήματος ότι η ΕΕ έχει σταθεροποιηθεί ως «συνταγματική διευθέτηση» και γ) ότι έχει αναδειχθεί σε «δεύτερη υπερδύναμη» παγκόσμια⁵.

II. Η (αρχική και αναθεωρημένη) κριτική

Η κριτική κατά του Moravcsik διαχρονικά υπήρξε σημαντική με τα βασικότερα σημεία, αρχικώς, να συμπυκνώνονται στα παρακάτω:

- Στη μεροληψία της επιλογής των ιστορικών γεγονότων τα οποία λαμβάνει υπόψη και εξετάζει ο ΦΔ (Wincott, 1995 και Wallace et al. 1999). Εστιάζει αφενός στις κομβικές ιστορικές στιγμές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (στιγμιότυπα) και όχι στην καθημερινή πολιτική διαδικασία, ενώ αφετέρου εξετάζει κυρίως οικονομικής/εμπορικής φύσης επεισόδια ολοκλήρωσης και όχι αναθεωρήσεις Συνθηκών (Schimmelfennig, 2004).
- Στην υποτίμηση της επίδρασης των υπερεθνικών δρώντων στη διαδικασία ολοκλήρωσης (Bulmer, 1998).
- Στην αντιμετώπιση της διαδικασίας ολοκλήρωσης ως δυσδιάστατης (two level game) χωρίς να λαμβάνει υπόψη την πιθανότητα περισσότερων επιπέδων (Cini 2007).
- Στον περιορισμό των ομάδων συμφερόντων στις εγχώριες. Αναδεικνύοντας ως θεματοφύλακα των εγχώριων συμφερόντων το κράτος, παραμελεί τόσο την άμεση επίδραση της ΕΕ στις εθνικές πολιτικές, όσο και τη δυνατότητα των εγχώριων ομάδων να επιδιώκουν την ικανοποίηση των συμφερόντων τους σε ευρωπαϊκό (παρακάμπτοντας το εθνικό) επίπεδο (Sandholtz and Sweet, 1998).

Παρά την, εν πολλοίς τεκμηριωμένη κριτική, ο φιλελεύθερος διακυβερνητισμός παραμένει μια θεωρία που δεν έχει χάσει ως σήμερα την εξηγητική της ισχύ και εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται ως μεγάλης κλίμακας θεωρία, ικανή να εξηγήσει και να προβλέψει πτυχές της

⁵ Για τις μετέπειτα επεκτάσεις της θεωρίας βλέπε Moravcsik 2002, 2005, 2009, 2017 και Moravcsik and Schimmelfennig, 2009

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τόσο η αρχική σύλληψη, όσο και οι μετέπειτα επεκτάσεις της παρουσιάζονται εξαιρετικά σχετικές με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (Kleine et al., 2018).

Η πιο πρόσφατη αξιολόγηση της συνεισφοράς και συνάφειας της θεωρίας περιλαμβάνεται σε αφιέρωμα στον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό στο περιοδικό *Journal of Common Market Studies*, το 2018⁶, με αφορμή τις κρίσεις της Ε.Ε. τα έτη που προηγήθηκαν, δηλαδή, την χρηματοπιστωτική και συνακόλουθα την κρίση δημόσιου χρέους στην ΟΝΕ, την κρίση Schengen και την έξοδο της Μεγάλης Βρετανίας από την Ε.Ε. (Brexit). Η κριτική που έχει ασκηθεί αφορά και τα τρία στάδια της θεωρίας του Moravcsik. Για την ανάλυση όμως που επιχειρείται σε αυτή την ενότητα του άρθρου, συναφής είναι η κριτική κυρίως για το πρώτο στάδιο, αυτό της διαμόρφωσης των εθνικών προτιμήσεων και η επισκόπηση που ακολουθεί στόχο έχει ακριβώς αυτό το διαχωρισμό. Η ιχνηλάτηση των θεωρητικών αδυναμιών του ΦΔ, δεδομένης της χρονικής απόστασης από τη διατύπωση του, αποτελεί το σημείο εκκίνησης για το θεωρητικό εμπλουτισμό (που ομολογουμένως διστακτικά) επιχειρείται σε αυτό το άρθρο.

Οι κύριες «ανταγωνιστικές» θεωρητικές προσεγγίσεις ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στη βάση των οποίων ασκείται κριτική στον ΦΔ στο μοντέλο (εγχώριας πολιτικής οικονομίας) που υιοθετεί για το σχηματισμό των εθνικών προτιμήσεων (1^ο στάδιο), είναι πρωτίστως ο μεταλειτουργισμός και δευτερευόντως ο νεολειτουργισμός και ο κονστρουκτιβισμός. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο οφείλουμε να κάνουμε μια γενικότερη παρατήρηση. Στη θεώρηση της προσέγγισής μας αναγνωρίζουμε ότι νεολειτουργισμός, διακυβερνητισμός και μεταλειτουργισμός θέτουν διαφορετικές ερωτήσεις και εστιάζουν σε διαφορετικούς μηχανισμούς, όταν προσπαθούν να εξηγήσουν τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Υπό αυτή την έννοια δεν αντιμετωπίζονται ως αλληλοαποκλειόμενες αλλά ως ένα βαθμό (άλλοτε μικρό και άλλοτε σημαντικό) συμπληρωματικές προσεγγίσεις. Για παράδειγμα, στην κρίση της Ευρωζώνης:

- Ο νεολειτουργισμός εξέτασε την υπερεθνική μεταρρύθμιση εν όψει της κρίσης. Εξήγησε τον τρόπο με τον οποίο η ύφεση δημιούργησε απρόβλεπτα προβλήματα και πως η αντιμετώπισή τους οδήγησε σε ενισχυμένο μακροοικονομικό συντονισμό, τραπεζική ένωση και διευρυμένο ρόλο για την ΕΚΤ.
- Ο διακυβερνητισμός εστίασε στις αποκλίσεις των εθνικών προτιμήσεων και στις επακόλουθες διαπραγματεύσεις, οι οποίες παρήγαγαν επιμέρους συμφωνίες.
- Ο μεταλειτουργισμός σκιαγράφησε τους παράγοντες οι οποίοι περιορίσαν την απάντηση της ΕΕ στην κρίση και τους συνέδεσε με ρήξεις στην εγχώρια πολιτική, ανάμεσα σε υποστηρικτές των ευρωπαϊκών λύσεων και υπερασπιστές της εθνικής κυριαρχίας (Hooghe and Marks, 2019).

Αυτή η προσέγγιση μας επιτρέπει την βιβλιογραφική έρευνα της κριτικής που έχει ασκηθεί για την ανίχνευση στοιχείων, η συμπερίληψη των οποίων (ευελπιστούμε) να διασώσει την θεωρητική ισχύ του πρώτου σταδίου της θεωρίας του ΦΔ.

i. Η κριτική του Νεολειτουργισμού

Αναζητώντας βιβλιογραφικά την **κριτική του νεολειτουργισμού**⁷ στον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό είναι αναμενόμενο σε αυτή να συναθροίζονται όλες οι εκδοχές του:

⁶ Vol. 56, Issue 7, pp.1493-1509

⁷ Αρχικά ο (παραδοσιακός) νεολειτουργισμός (Ernst Haas, 1958) απέδωσε ιδιαίτερη σημασία:

- στο αποτέλεσμα υπερχείλισης (spillover effect: η περιφερειακή ολοκλήρωση μιας πολιτικής προκαλεί ολοκλήρωση σε άλλες πολιτικές).

Παραδοσιακός, αναθεωρημένος, νέο-νεολεειτουργισμός όπως και ο ιστορικός θεσμισμός⁸. Η ομπρέλα της νεολεειτουργικής κριτικής αφορά τις έννοιες της ενδογένειας, της ανατροφοδότησης (feedback), της υπερχείλισης (spillover), του εξευρωπαϊσμού και του μονοπατιού εξάρτησης (path dependency). Σε μεγάλο βαθμό η κριτική συσπειρώνεται γύρω από την έννοια της ενδογένειας, η οποία αντιδιαστέλλεται με την υπόθεση του ΦΔ περί εξωγενούς προσδιορισμού των εγχώριων συμφερόντων (τα οποία σταθμισμένα συναθροίζονται και αντικατοπτρίζονται στις κυβερνητικές θέσεις). Ουσιαστικά ο ΦΔ επικρίνεται επειδή, υποθέτοντας εξωγενείς (και όχι ενδογενείς) προτιμήσεις, αγνοεί ότι αυτές **περιορίζονται** από τις συνθήκες που έχει δημιουργήσει η προηγούμενη (ατελής) ολοκλήρωση. Συνεπώς οι προτιμήσεις/ συμφέροντα δεν είναι ανεξάρτητα της συμμετοχής στην ΕΕ, η οποία ως δυναμική (και όχι στατική διαδικασία, όπως ψέγεται ο ΦΔ ότι την αντιλαμβάνεται) παράγει ανατροφοδοτήσεις (feedbacks), μεταβάλλει προτιμήσεις μέσω της διαδικασίας εκμάθησης και περιορίζεται ως προς τα πολιτικά της αποτελέσματα από το επονομαζόμενο μονοπάτι εξάρτησης (path dependency). Άλλη συνεπαγωγή της εξωγένειας του ΦΔ είναι ότι δεν προβλέπει ενδογενείς κρίσεις, μιας και η ανάλυση του θεωρητικού σχήματος ολοκληρώνεται με τους υπερεθνικούς θεσμούς ως εγγυητές της αξιοπιστίας των διακρατικών δεσμεύσεων/συμφωνιών. Δεν περιλαμβάνεται στάδιο εξέτασης των επιπτώσεων της εφαρμογής των δεσμεύσεων. Συνεπώς έχει στατική και εξωγενή προσέγγιση στις κρίσεις και δεν μπορεί να παράσχει δυναμική ή ενδογενή οπτική για τη διαδικασία της ολοκλήρωσης.

Αναλυτικότερα, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι νεολεειτουργιστές παρατηρούν εξευρωπαϊσμό, δηλαδή εκεί όπου το αποτέλεσμα υπερχείλισης (spillover effect) κυριαρχεί, οι επικριτές αποδίδουν στον ΦΔ μια εστίαση σε στατικές, διακυβερνητικές αποφάσεις οι οποίες βασίζονται σε εξωγενή και αυτόνομα αίτια, με αποτέλεσμα να επικρατεί η εντύπωση ότι η διαδικασία ελέγχεται από τα κράτη, ενώ στην πραγματικότητα επηρεάζεται ενδογενώς από τη θεσμική υπερχείλιση. Συνεπώς, ενώ τα κράτη μπορεί να διαμορφώνουν τις αρχικές συμφωνίες ολοκλήρωσης ανάλογα με τις προτιμήσεις τους, σύμφωνα με τις αλληλεξαρτήσεις και τη

▪ στο ότι οι περιφερειακοί θεσμοί τείνουν να αυτονομούνται και να επιδιώκουν μεγαλύτερη ολοκλήρωση καθώς και στο ότι οι αποφάσεις πολιτικής λαμβάνονται σταδιακά (με διαδοχικούς συμβιβασμούς και οριακές προσαρμογές χωρίς μακροχρόνιο ορίζοντα) με αποτέλεσμα ανεπιθύμητες συνέπειες.

▪ στην αναπόφευκτη αλληλεξάρτηση όλων όσοι συμμετέχουν στην περιφερειακή ολοκλήρωση με αποτέλεσμα τα λειτουργικά προβλήματα να επιλύονται αποτελεσματικότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Ύστερα από τα αδιέξοδα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ο ίδιος ο Haas το 1976 αμφισβήτησε την ισχύ της προσέγγισής του και τους αυτοματισμούς της. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο νεολεειτουργισμός σταδιακά ανανεώθηκε (Philippe Schmitter, Leon Lindberg, Stuart Scheingold) και αργότερα από τον Arne Niemann (1998, 2000, 2004, 2006). Στα βασικά σημεία της προσέγγισης περιλαμβάνονται συνοπτικά τα εξής:

▪ η σημασία του χρονισμού και της αλληλουχίας της προηγηθείσας ολοκλήρωσης (υπονοώντας το μονοπάτι εξάρτησης path dependency).

▪ η εστίαση στις (δυναμικές) επιπτώσεις του υπερεθνικού ακτιβισμού – όσο η ολοκλήρωση προχωρά οι υπερεθνικοί δρώντες ενδυναμώνονται. Έχουμε και εισαγωγή του όρου “permissive consensus” (Lindberg and Scheingold, 1970).

▪ η θεώρηση ότι οι συμμετέχοντες στην ένωση (εθνικές ελίτ και μη –κρατικοί δρώντες) μαθαίνουν συν τω χρόνω και αυτό αλλάζει τις προτιμήσεις όπως και τις τακτικές που ακολουθούν (ανατροφοδότηση/ feedback)

▪ η σημασία της ενδογένειας

⁸ Ο ιστορικός θεσμισμός εκλαμβάνεται ως αναθεωρημένη εκδοχή του νεολεειτουργισμού (των Haas, Schmitter και Lindberg), από τον Pierson την δεκαετία του 1990. Περιληπτικά, έναντι του νεολεειτουργισμού εισήγαγε τις έννοιες:

▪ του μονοπατιού εξάρτησης (path dependency): οι θεσμικές επιλογές του παρελθόντος καθορίζουν, επιδρούν και περιορίζουν διαχρονικά στους δρώντες

▪ των κρίσιμων καμπών (critical juncture)

▪ της παγίδα κοινών αποφάσεων: όταν απαιτείται ομοφωνία σε αποφάσεις δύναται να οδηγηθούμε σε παγίδες κοινών αποφάσεων (join decision traps)

Τέλος, αμφισβήτησε την κύρια υπόθεση του νεολεειτουργισμού ότι υπερεθνικοί θεσμοί προωθούν (λόγω ίδιου συμφέροντος) την ολοκλήρωση.

συσχέτιση εξουσίας⁹, είναι ωστόσο αδύναμα να ελέγξουν πλήρως την εξέλιξή τους. Οι ενδογενείς κρίσεις, που πυροδοτήθηκαν από τις ελλείψεις και τις επιδράσεις (ανατροφοδοτήσεις) της προηγηθείσας ολοκλήρωσης, είναι σημαντικές στον νεολεειτουργισμό (Schimmelfennig, 2018), αφού οι θιασώτες του υποστηρίζουν ότι οι ανατροφοδοτήσεις και το μονοπάτι εξάρτησης διαμορφώνουν τις κυβερνητικές απαντήσεις στις κρίσεις και όχι αποκλειστικά τα εγχώρια οικονομικά συμφέροντα¹⁰.

Σχολιάζοντας την ανωτέρω κριτική ο Schimmelfennig (2018) αναγνωρίζει ότι η έλλειψη ενδογένειας και ανατροφοδότησης από το μοντέλο των πολλαπλών σταδίων του Moravcsik, ιδιαίτερα στις κρίσεις της Ευρωζώνης και του Brexit, αποτελεί σημαντική ανεπάρκεια. Ενώ ο ίδιος ο Moravcsik, όπως θα δούμε παρακάτω, θεωρεί παραπλανητικό να αντιμετωπίζονται ο νεολεειτουργισμός και ο ΦΔ ως ανταγωνιστικές θεωρίες ολοκλήρωσης, δεδομένου ότι μπορούν να συνεργαστούν αποδοτικά»¹¹ (Moravcsik, 2018).

Σε αυτό το πλαίσιο συνέργειας των δύο θεωριών κινούνται οι Erik Jones, R. Daniel Kelemen and Sophie Meunier (2016). Σε άρθρο τους για την ευρωπαϊκή κρίση δημόσιου χρέους προσέφεραν τη θεωρία της εξελικτικής ισχύος της αποτυχίας (failing forward) την οποία παρουσίασαν ως σύνθεση φιλελεύθερου διακυβερνητισμού και νεολεειτουργισμού. Αναγνώρισαν ότι ο διακυβερνητισμός αιχμαλωτίζει τη δυναμική στις κρίσιμες καμπές (critical junctures), ενώ ο νεολεειτουργισμός περιγράφει το (διαχρονικό) μηχανισμό που συνδέει την κάθε κρίσιμη καμπή με την επόμενη (Jones et al., 2016, σελ. 1013). Δανειζόμενοι από τον διακυβερνητισμό επιχειρηματολογούν ότι οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις τυπικά υιοθετούν συμφωνίες ελάχιστου κοινού παρονομαστή που αντιπροσωπεύουν βραχυπρόθεσμους προβληματισμούς και παραχωρήσεις. Σε σύμπνοια με τον νεολεειτουργισμό, επίσης αναφέρουν ότι αυτές οι ατελείς αρχικές αποφάσεις σχεδόν αναπόφευκτα οδηγούν σε προβλέψιμες κρίσεις. Οι κρίσεις οδηγούν τα κράτη μέλη στη λήψη σταδιακών και περισσότερο συμπεριληπτικών (integrative) αλλά και πάλι ατελών αντιδράσεων (ανατροφοδότηση), και έτσι δημιουργούν μια αναποτελεσματική αλλά αδυσώπητη εξελικτική (failing forward) διαδικασία στην κατεύθυνση της βαθύτερης ολοκλήρωσης. Ο Schimmelfennig (2018) ισχυρίζεται ότι αυτή η σύνθεση είναι λειτουργική για την κρίση του ευρώ (αλλά λιγότερο για τις άλλες δύο κρίσεις).

Η απάντηση του Moravcsik στη νεολεειτουργική κριτική προκύπτει μέσω της σύνδεσής της με τον ιστορικό θεσμισμό (ΙΘ), και συμπυκνώνεται στο ότι «...κατά το μεγαλύτερο μέρος τους (ΦΔ και ΙΘ) είναι συμπληρωματικές (θεωρίες), αφού εξηγούν διαφορετικά θέματα» (2018 σελ. 1665). Αναλυτικότερα,

⁹ Παρατηρούμε ότι ο νεολεειτουργισμός δεν αμφισβητεί τις εθνικές προτιμήσεις και τον αντικατοπτρισμό τους στις κυβερνητικές θέσεις διαπραγμάτευσης.

¹⁰ Εδώ πρέπει να κάνουμε μια διευκρίνιση : Διατρέχοντας την νεολεειτουργική κριτική οι περιορισμοί στους οποίους γίνεται συχνά αναφορά, σχετίζονται περισσότερο με την κυβερνητική θέση. Υπενθυμίζουμε ότι στο πρώτο στάδιο του ΦΔ εξετάζεται και το εγχώριο επίπεδο των οικονομικών συμφερόντων τα οποία στη συνέχεια διαμορφώνουν την κυβερνητική θέση (εθνική προτίμηση)

¹¹ Ο Moravcsik (2018) συνεχίζει αυτό το επιχειρήμα και έναντι της κριτικής του ΙΘ: «...Ο ΦΔ αναζητά να εξηγήσει στατικές βραχυπρόθεσμες αποφάσεις πολιτικής ως αποτέλεσμα ορθολογικών περιορισμένων επιλογών που βασίζονται στις προτιμήσεις, τη δύναμη και τους θεσμούς που αντιμετωπίζονται ως εξωγενείς. Το αν οι δομικοί περιορισμοί είναι πράγματι εξωγενείς ή (όπως συχνά συμβαίνει) ενδογενείς σε προηγούμενες αποφάσεις μακροπρόθεσμα δεν συμπεριλαμβάνεται στους κύριους προβληματισμούς του ΦΔ... ο ΦΔ δεν ισχυρίζεται ότι η διαδικασία της λήψης απόφασης είναι παγκόσμια η βέλτιστη αλλά είναι αποτελεσματική βραχυπρόθεσμα. Αντιθέτως, ο ΙΘ αναζητά να εξηγήσει μακροπρόθεσμες δυναμικές ... Δεν προσφέρει κάποια ξεχωριστή θεωρία για τη στατική λήψη απόφασης, απλά το αφήνει στον ΦΔ.»

- Αποδέχεται ότι ο ΦΔ είναι προσανατολισμένος στη βραχυχρόνια περίοδο και εξηγεί καλύτερα στατικές βραχυπρόθεσμες πολιτικές αποφάσεις ορθολογικών επιλογών εξωγενώς προσδιοριζόμενων προτιμήσεων, εξουσίας και θεσμών. Στον αντίποδα ο ΙΘ αναζητά την εξήγηση μακροπρόθεσμων τάσεων. Ωστόσο, ως προς το θέμα της στατικής απεικόνισης ο Moravcsik υπογραμμίζει ότι το *Choice* αποδέχεται αρκετές δυναμικές αλλαγές, όπως σταδιακές αλλαγές, ανατροφοδότηση πολιτικής και ακούσιες συνέπειες.

- Υποστηρίζει ότι ο ΦΔ θεωρητικώς ενσωματώνει (υποθέτει) την ακούσια ανατροφοδότηση, από τη στιγμή που στο τρίτο στάδιο η θεωρία υπογραμμίζει την ανάγκη ύπαρξης θεσμών για την ενίσχυση της κοινής απόφασης (του δεύτερου σταδίου) και την επιβολή των αποτελεσμάτων της χωρίς παρεκκλίσεις (οι οποίες –παρεκκλίσεις- προκύπτουν από ανατροφοδοτήσεις).

- Υποστηρίζει ότι το αν οι δομικοί περιορισμοί είναι πράγματι εξωγενείς ή ενδογενείς προηγούμενων αποφάσεων δεν αποτελεί βασικό μέλημα του ΦΔ, καθώς τους αντιμετωπίζει (εξωγενείς και ενδογενείς) χωρίς διάκριση. Επίσης, δεν επικαλείται ότι η λήψη απόφασης είναι καθολικά βέλτιστη¹² (υπονοεί εδώ ότι υπάρχει κίνητρο για την αλλαγή της).

Κατά τον Moravcsik (2018) υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες σχεδόν όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ συμφωνούν ότι η ισχύουσα πολιτική είναι υποβέλτιστη (παγίδες κοινών αποφάσεων -traps of joint decisions - για τις οποίες κάνει λόγο ο ΙΘ). Το σημαντικό είναι ότι δεν μπορούν να την αλλάξουν και δεν μπορούν να διαφύγουν καταστάσεων που κληρονομήθηκαν από μια παρελθοντική ακολουθία γεγονότων ή εξωγενών διαταραχών. Το εάν ο περιορισμός που αντιμετωπίζουν είναι ενδογενής ή ακούσιος προηγούμενων αποφάσεων κρίνεται μη σημαντικό θέμα για το παρόν.

Σε αυτό το σημείο ο Moravcsik ανιχνεύει ακόμα μια πτυχή συμπληρωματικότητας: Ο ΦΔ έλκει την αξιοπιστία του από το ολοκληρωμένο θεωρητικό του πλαίσιο (το οποίο υποδεικνύει πως παρελθοντικά σημαντικά γεγονότα δημιούργησαν περιορισμούς και ποιοι περιορισμοί έχουν σημασία στο παρόν) και ο ΙΘ έχει την ικανότητα να μας ενημερώνει για το πότε και το γιατί τυχαίες και μη αναστρέψιμες διαταραχές συστηματικά οδηγούν σε μεροληψία της πολιτικής υπέρ μη βέλτιστων αποτελεσμάτων. Ο Moravcsik ειδικά για την περίπτωση της ΟΝΕ αναγνωρίζει ότι ο ΦΔ δεν μπορεί να εξηγήσει εκείνες τις περιπτώσεις ολοκλήρωσης οι οποίες δεν εκκινούν από κυβερνητική πρωτοβουλία, όπως η «ανεπίσημη επανερμηνεία της εντολής της ΕΚΤ το 2012, η οποία διαδραμάτισε βασικό ρόλο στη διαχείριση της κρίσης» (Nikoli, 2020)

Στη συνέχεια ο Moravcsik θέτει το ερώτημα της συχνότητας αυτών των διαταραχών στην ΕΕ, για να απαντήσει ότι είναι σπάνιες αλλά κάποιες φορές εξαιρετικά σημαντικές. Ως παράδειγμα αναφέρει την υποβέλτιστη παγίδα του Ευρώ, υπό την έννοια ότι με την εκ των υστέρων γνώση, πολλές χώρες δε θα συμμετείχαν αν γύριζαν το χρόνο πίσω (Moravcsik, 2018). Αναδρομικά θεωρεί την ανάλυση για τη δημιουργία του Ευρώ στο *Choice*, ορθή αλλά ατελή. Αναφέρει «...στο *Choice* επιχειρηματολογείται (και ιστορικά επιβεβαιώνεται) ότι τα κράτη της ΕΕ ενέκριναν την ΟΝΕ όχι για ιδεολογικούς ή/και γεωπολιτικούς λόγους. Αντιθέτως, επεδίωξαν να καρπωθούν τα βραχυπρόθεσμα οφέλη ενός πιο ανταγωνιστικού νομίσματος (Γερμανία) και χαμηλότερων επιτοκίων (πιο αδύναμα κράτη)...Η τραγωδία του Ευρώ έγκειται στο ότι οι Ευρωπαίοι ηγέτες ικανοποίησαν τις επιδιώξεις τους, αλλά το μίγμα πολιτικής αποδείχθηκε μη βιώσιμο» (Moravcsik, 2018 σελ. 1667). Τέλος, αναγνωρίζει τι έχει παραβλέψει το *Choice* σε σχέση με αυτά τα ζητήματα (και συνεπώς πως εκ των υστέρων μπορεί να συμπληρωθεί ο ΦΔ):

¹² Τη θεωρεί αποτελεσματική δεδομένων των βραχυπρόθεσμων περιορισμών.

α. Οι εγχώριες προτιμήσεις εστίασαν στα βραχυπρόθεσμα οφέλη και όχι στους μακροχρόνιους κινδύνους (θέματα ανταγωνιστικότητας, χρηματοοικονομικής αστάθειας και λιτότητας). Άρα ο ΙΘ μας υπενθυμίζει τη σημασία του χρονικού ορίζοντα των προτιμήσεων.

β. Η μοιραία ένταξη στο κοινό νόμισμα Ελλάδας, Ιταλίας, Ισπανίας, αν και μετά τη συγγραφή και έκδοση του *Choice*, ήταν σημαντική και οδήγησε σε μεγάλα κόστη προσαρμογής,

γ. και σημαντικότερο, από το 2010 όταν και οι επιπτώσεις έγιναν ξεκάθαρες σε όλους, η εξωτερική επιβολή, τα πιθανά βραχυπρόθεσμα κόστη, και η πίεση από τους ισχυρά ωφελούμενους, έχουν εμποδίσει την έξοδο (ή τη μεταρρύθμιση) του Ευρώ η οποία θα μπορούσε να ωφελήσει κάποια κράτη μακροπρόθεσμα.

Αναλύοντας την απάντηση του Moravcsik στην κριτική παρατηρείται μια (λανθάνουσα) μακροοικονομική υπαναχώρηση. Αν και ρητώς δεν το αναγνωρίζει, ωστόσο όσα αποδέχεται ως παραλείψεις του *Choice*, έχουν άμεση σχέση με τη μακροοικονομία. Μπορεί ο ΙΘ να εισάγει τη διάσταση του χρόνου στις προτιμήσεις, αλλά το τρίπτυχο ανταγωνιστικότητα – χρηματοοικονομική αστάθεια – λιτότητα βρίσκεται στον πυρήνα της μακροοικονομικής και όχι μικροοικονομικής ανάλυσης (η οποία χαρακτηρίζει το *Choice*), υπό την έννοια της σύνδεσής τους με τη ζήτηση. Τα κόστη προσαρμογής της ένταξης στην ΟΝΕ χωρών του Νότου, ξεπερνούν τα μικροοικονομικά και συνδέονται (αν όχι περισσότερο) με μακροοικονομικά μεγέθη. Ενώ, τέλος, η έξοδος ή η παραμονή σε μια νομισματική ένωση, άπτεται μικρο αλλά και μακρο υπολογισμών. Αυτή η άρρητη αλλά σαφής (κατά τη γνώμη μας) μακροοικονομική στροφή θα φανεί χρήσιμη στην τελευταία ενότητα του άρθρου.

ii. Η κριτική του Κονστρουκτιβισμού

Περνώντας στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση, διαπιστώνουμε δομικές διαφορές σε σχέση με τον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό και τον νεολειτουργισμό, οι οποίες προκύπτουν από τη βασική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι νόρμες και οι κανόνες της ΕΕ διαμορφώνουν τις εθνικές προτιμήσεις. Με άλλα λόγια, οι εθνικές προτιμήσεις διαμορφώνονται ενδογενώς από τη συμμετοχή στην ΕΕ, οι νόρμες της οποίας καθορίζουν όχι μόνο τη συμπεριφορά αλλά και τα ίδια τα συμφέροντα και την συλλογική ταυτότητα των δρώντων¹³. Χαρακτηρίζουμε τις διαφορές δομικές καθώς το σημείο εκκίνησης της θεώρησης είναι αντίθετο: υπερεθνική η δυναμική της ολοκλήρωσης κατά τους κονστρουκτιβιστές, διακυβερνητική για τους υπόλοιπους. Επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο η κονστρουκτιβιστική κριτική επηρεάζει το πρώτο σκέλος του ΦΔ σύμφωνα με δύο άξονες:

Ο πρώτος αφορά τον ίδιο το σχηματισμό των συμφερόντων και στο κατά πόσο έχουν «εξευρωπαϊστεί» τα εγχώρια συμφέροντα. Ο δεύτερος αφορά τις εθνικές προτιμήσεις, όπως εκφράζονται από τις κυβερνήσεις, και στο κατά πόσο (οι κυβερνητικές θέσεις) επηρεάζονται από το εγχώριο συμφέρον ή από τις νόρμες και τους κανόνες της ΕΕ.

Παρενθετικά σημειώνουμε ότι όπως αναφέρουν οι Kleine et al (2018) «...Αρκετές κονστρουκτιβιστικές μελέτες διερεύνησαν την ανατροφοδότηση από την ένταξη στην ΕΕ μέσω της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού (Cowles et al., 2001) ή πως η κοινωνικοποίηση (socialization) (Zürn and Checkel, 2005) επηρεάζει τον τρόπο που τα Ευρωπαϊκά κράτη ορίζουν τα συμφέροντά τους (Risse, 2010). Το βασικό ερώτημα αυτών των μελετών αφορά τον τρόπο

¹³ Η διερεύνηση της διαμόρφωσης των εγχώριων συμφερόντων στο κονστρουκτιβιστικό πλαίσιο σχετίζεται με μελέτες επί της ανάδρασης (feedback) της διαδικασίας του εξευρωπαϊσμού (δες Cowles et al. 2001), ή της κοινωνικοποίησης «socialization» (Zürn, M., and Checkel, J., 2005)

που οι ευρωπαϊκές ιδέες και η ταυτότητα, ασκούν ανεξάρτητη επιρροή στη διαμόρφωση των εθνικών προτιμήσεων. Η εγχώρια διάσταση αυτού του ερευνητικού ερωτήματος έχει αναδειχτεί και την τελευταία δεκαετία στο πλαίσιο της 'postfunctionalist challenge'...» συνεπώς θα το αναλύσουμε πιο κάτω, όταν αναφερθούμε στην κριτική του μεταλειτουργισμού.

Ωστόσο επί του πρώτου άξονα της βιβλιογραφικής επισκόπησης διευκρινίζουμε ότι σε επίπεδο εγχώριας πολιτικής οικονομίας και όταν η εμπειρική έρευνα ξετάζει την έκφραση συμφερόντων, οι παράγοντες διαμόρφωσης (του οικονομικού συμφέροντος) δεν αποτελούν το κύριο αντικείμενο έρευνας. Εξευρωπαϊσμένα ή μη, μας ενδιαφέρει τελικώς πώς διατυπώνονται και πώς εκφράζονται.

Αναφορικά με τον δεύτερο άξονα, όντως για το θεωρητικό σχήμα του ΦΔ θα συνιστούσε πραγματικό πρόβλημα η υιοθέτηση κυβερνητικών θέσεων (εθνική προτίμηση) σύμφωνα με τις νόρμες των ευρωπαϊκών υπερεθνικών θεσμών, αγνοώντας τα εγχώρια συμφέροντα, καθώς θα μείωνε την συνεισφορά της μελέτης τους. Ωστόσο, η προσεκτική ανάγνωση της Schmidt (2018) βοηθά στην κατανόηση και ουσιαστικά ξεκαθαρίζει ότι τα κράτη διατηρούν τις θέσεις τους και με αυτές προσέρχονται στη διαπραγμάτευση του Συμβουλίου. Οι δυναμικές που αναπτύσσονται μεταξύ Συμβουλίου και υπερεθνικών οργάνων αφορούν το 2^ο και 3^ο στάδιο του ΦΔ και δεν είναι αντικείμενο της μελέτης μας.

iii. Η κριτική του Μεταλειτουργισμού

Ο μεταλειτουργισμός, ερευνώντας τον τρόπο που οι ευρωπαϊκές ιδέες και η συλλογική ταυτότητα¹⁴, ασκούν ανεξάρτητη επιρροή στη διαμόρφωση των εθνικών προτιμήσεων, αμφισβητεί τον ΦΔ ως προς τον σχηματισμό τους, αλλά και την ιδιαίτερη έμφαση του σε συγκεκριμένης θεματικής (issue specific) συμφέροντα. Αντιθέτως εστιάζει στην αυξανόμενη σημασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως ζήτημα αφενός της εσωτερικής μαζικής πολιτικοποίησης (mass politics) και αφετέρου ως ζήτημα που εμπλέκει θέματα συλλογικής ταυτότητας και οικονομικών συμφερόντων, ουσιαστικά θεωρητικοποιώντας την πολιτικοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Hooghe and Marks, 2009, σελ. 11). Ισχυρίζεται ότι σε μια αυξανόμενα πολιτικοποιημένη ΕΕ¹⁵, οι εγχώριες προτιμήσεις ακολουθούν σε γενικές γραμμές την ταυτότητα περισσότερο, παρά λειτουργικά (functional) και συγκεκριμένης θεματικής συμφέροντα (Kleine and Pollack, 2018).

Συνοπτικά, η αφήγηση των Hooghe and Marks έχει ως εξής: *Όσο η ολοκλήρωση προχωρά σε πυρηνικές περιοχές της κρατικής κυριαρχίας και της εθνικής ταυτότητας, παράγει αποτελέσματα που αφορούν σημαντικές εθνικές οικονομικές, χρηματοοικονομικές και κοινωνικές πολιτικές, αυξάνει την υπεροχή της ΕΕ εγχώρια, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται πολιτισμικά και οικονομικά χαμένοι από την ολοκλήρωση. Υποβοηθούμενα από τα δημοψηφίσματα επί ευρωπαϊκών θεμάτων, τα λαϊκιστικά κόμματα κινητοποιούν την κοινή*

¹⁴ Για τον ορισμό τους βλέπε την υποσημείωση 2.

¹⁵ Οι Hooghe and Marks, (2009) διακρίνουν χρονικά την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε 2 περιόδους: από το 1957 ως το 1991, ως «χρόνια ανεκτικής συναίνεσης (permissive consensus/ όρος στον οποίο αναφέρονται και οι Bickerton et al., 2015, σελ. 709) συμφωνιών που επιτεύχθηκαν από αποκομμένες ελίτ» και την περίοδο από το 1991 και ύστερα ως «περίοδο περιοριστικής μη-συναίνεσης» (constraining dissensus) η οποία έχει επιφέρει «περιορισμό στην ολοκλήρωση» και επιπρόσθετα φέρνει στο προσκήνιο το φάσμα της «αποσύνθεσης/disintegration».

γνώμη. Ως αποτέλεσμα οι ευρωπαϊκές ελίτ τώρα αντιμετωπίζουν συχνά «περιοριστική μη συναίνεση/ *constraining dissensus*) όταν προβαίνουν σε αποφάσεις για την ολοκλήρωση¹⁶.

Βάση αυτής της προσέγγισης αποτελεί η αναθέρμανση (μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008) της συζήτησης για την οικονομική παγκοσμιοποίηση και ειδικότερα για την ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση¹⁷, από την οποία προέκυψαν δίπολα κοινωνικοοικονομικά (νικητές / χαμένοι από την ολοκλήρωση) και πολιτισμικά (*cosmopolitans vs nationalists*). Όπως αναφέρει ο Hix (2018), οι Hooghe and Marks (2017), χτίζουν περεταίρω σε αυτή την προσέγγιση αλλά ασχολούνται περισσότερο ευθέως με την ευρωπαϊκή φύση της αναδυόμενης νέας εγχώριας σύγκρουσης, ως αποτέλεσμα των αναδιανεμητικών συνεπειών της οικονομικής ολοκλήρωσης της ενιαίας αγοράς και των κρίσεων Ευρωζώνης και προσφυγικού. Ωστόσο, οι ακαδημαϊκοί του μεταλειτουργισμού στέκονται αγνωστικιστικά για το υπό ποιες συνθήκες και σε προς πια κατεύθυνση αντιδρά η πολιτική στην πίεση (Hooghe and Marks, 2009, σελ. 2; 2018, σελ. 6). Ένας λόγος είναι ότι από τον μεταλειτουργισμό απουσιάζει οποιαδήποτε θεωρητική περιγραφή του πώς και πότε η δημόσια πίεση επηρεάζει την ουσιαστική πολιτική.

Αν και η μεταλειτουργιστική –εγχώριου προσανατολισμού¹⁸- πρόκληση (*postfunctionalist challenge*), δεδομένων των ελλείψεων ως προς την προβλεπτική της ικανότητα, είναι περισσότερο μια εμπειρική προσέγγιση και όχι μια ολοκληρωμένη θεωρία, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το πλήθος των εμπειρικών ευρημάτων που σηματοδοτούν αλλαγές στην κοινή γνώμη και δυναμική κινητοποίηση του κοινού για θέματα Ε.Ε. στη βάση της ταυτότητας¹⁹. Υπό αυτή την έννοια η πολιτικοποίηση της ΕΕ επηρεάζει τις προτιμήσεις κατά τρόπο που ο ΦΔ, με την εστίαση του στα οικονομικά συμφέροντα, αδυνατεί να συλλάβει. Συνεπώς διαπιστώνεται εμπειρικά ότι η παράλειψη μεταβλητών ταυτότητας και κινητοποιήσεων κατά της ΕΕ

¹⁶ Σε αντίθεση με τον νεολειτουργισμό, οι μεταλειτουργιστές βλέπουν την πολιτικοποίηση (*politicization*) ως αρνητική ανάδραση, ερευνούν τη μεταστροφή της κοινής γνώμης και συνδέουν την περιοριστική μη συναίνεση με θέματα σύγκρουσης και συλλογικής ταυτότητας

¹⁷ Βλ. Hutter et al., 2016; Kriesi et al., 2006, 2008; Kriesi et al., 2012; Hooghe and Marks, 2017

¹⁸ Σε αντίθεση με την κοστροκτιβιστική - περισσότερο διεθνούς εστίασης - προσέγγιση. Οι Leuffen et al. (2022) αναφέρουν ότι κοστροκτιβισμός και μεταλειτουργισμός συμφωνούν με τις γενικές αρχές του κοινωνιολογικού θεσμισμού (οι κοινωνικά κατασκευασμένες ιδέες διαδραματίζουν θεμελιώδη ρόλο διαμορφώνοντας πολιτικές προτιμήσεις, οργανισμούς και συμπεριφορές, ξεπερνώντας λειτουργικές ανάγκες και αναλύσεις κόστους – οφέλους). Διαφέρουν όμως στο επίπεδο της ανάλυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθώς απαντούν με διαφορετικό τρόπο στο ποιες ιδέες έχουν σημασία, πότε και πώς. Αναλυτικότερα η διαφοροποίηση Μεταλειτουργισμού και Κοστροκτιβισμού κατά τους Leuffen et al. (2022) αφορά:

A. το θέμα της ταυτότητας και της ιδεολογίας

- Ο μεταλειτουργισμός εστιάζει κυρίως στις κομματικές ιδεολογίες (συντηρητική/δεξιά έναντι προοδευτικής/αριστερής ιδεολογίας) και στη σύγκρουση μεταξύ εθνικισμού και διεθνισμού (ή κοινοτισμού έναντι κοσμοπολιτισμού)

- Στον Κοστροκτιβισμό η ανάλυση ξεκινά από μια ευρύτερη αντίληψη για τις ιδέες και εστιάζει σε αρχές πολιτικών ιδεών και κανόνων.

B. την εστίαση της ανάλυσης

- Ο Μεταλειτουργισμός εδράζεται στη συγκριτική πολιτική και στη διακυβέρνηση πολλαπλών επιπέδων (*multi-level governance*) και έχει εστίαση στους εγχώριους δρώντες (κοινή γνώμη, εθνικά κόμματα και εγχώριες διαδικασίες)

- Ο Κοστροκτιβισμός, αν και δεν οριοθετεί σαφώς το επίπεδο ανάλυσης του, αναγνωρίζει τους διεθνείς θεσμούς ως δρώντες παραγωγής ιδεών (πχ πώς οι ιδέες κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται σε επίπεδο ΕΕ)

Γ. στην κατεύθυνση της δυναμικής των ιδεών ως προς την ολοκλήρωση

- Ο Μεταλειτουργισμός υπογραμμίζει την περιοριστική επίδραση των διαμορφούμενων ιδεών (λόγω της εγχώριας κινητοποίησης της κοινής γνώμης ενάντια) στην ολοκλήρωση

-Ο Κοστροκτιβισμός αποδίδει στις ιδέες (δηλαδή στη διαδικασία της διεθνούς κοινωνικής ανακατασκευής τους) δύναμη ελαστικότητας και διευκόλυνσης ως προς την διαδικασία της ολοκλήρωσης

¹⁹ Βλέπε de Wilde et al, 2016 και Hobolt, S., and de Vries, C., 2016.

συνιστούν σοβαρή έλλειψη της θεωρίας του ΦΔ κατά τη διαμόρφωση της εγχώριας προτίμησης (Kleine and Pollack, 2018).

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αδυναμίας εξήγησης (αποτέλεσμα (μη) ολοκλήρωσης το οποίο δεν εξηγείται από οικονομικά συμφέροντα) αναφέρεται η έξοδος της Μεγάλης Βρετανίας από την Ε.Ε. Ο Frank Schimmelfennig αναλύοντας την πολιτική κινητοποίηση στο Η.Β και τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος καταλήγει να αναγνωρίζει την μεταλειτουργιστική κριτική. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «Οι πρόσφατες κρίσεις της ΕΕ ενέπλεξαν θέματα αυτό-καθορισμού πέραν των θεμάτων εμπορικής πολιτικής, οδήγησαν περισσότερο σε μαζική πολιτικοποίηση από ότι σε lobbying από τις ομάδες συμφερόντων...²⁰» (Schimmelfennig, 2018). Η ανάλυση του υποδεικνύει ότι τα κόστη αποχώρησης από την ΕΕ κυμαίνονταν από ασαφή ως επιζήμια οικονομικώς και (συνεπώς στο πλαίσιο του ΦΔ) δεν αρκούσαν για να εξηγήσουν τα αποτελέσματα της κάλπης και την επιλογή του Brexit²¹, ενώ ο μεταλειτουργισμός φαίνεται να την εξηγεί πειστικότερα. Το μέλλον της έρευνας για τη διαμόρφωση των εγχώριων προτιμήσεων μοιάζει να στρέφεται στην εμπειρική αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο τα οικονομικά συμφέροντα και οι ιδέες αλληλεπιδρούν σχηματίζοντας περίπλοκα μοτίβα προτιμήσεων²².

III. Συμπερασματικές παρατηρήσεις επί της κριτικής που αφορά το σχηματισμό εθνικών προτιμήσεων του Φιλελεύθερου Διακυβερνητισμού και την ανάγκη μακροοικονομικού εμπλουτισμού

Ας ανακεφαλιώσουμε με γνώμονα το αντικείμενο που θέλουμε να διερευνήσουμε στο παρόν άρθρο – την «διάσωση» και την «ανάγκη εμπλουτισμού» του πρώτου σταδίου του ΦΔ.

A. Ως προς τη «διάσωση» του ΦΔ από τη διαχρονική κριτική

Αναφορικά με τη νεολειτουργική κριτική και τη συνεισφορά της στην ανανέωση του πρώτου σταδίου της θεωρίας του ΦΔ, καταλήγουμε ότι κυρίως συνδέεται με το δεύτερο στάδιο του ΦΔ, αυτό της διαπραγμάτευσης. Θεωρητικώς μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι επιδράσεις ανατροφοδότησης και εκμάθησης ενσωματώνονται και (σε κάθε χρονική στιγμή) εκφράζονται από το εγχώριο οικονομικό συμφέρον. Ωστόσο, η παραπάνω κριτική μάς αφορά ως προς την ONE, η οποία χαρακτηρίζεται (και αναγνωρίζεται σαφώς και από τον Moravcsik, 2018) ως «παράδειγμα υποβέλτιστης παγίδας», τοπικά αποτελεσματικής αλλά διεθνώς (εννοεί για το σύνολο των κρατών της ONE) αναποτελεσματικής πολιτικής ισορροπίας.

Ήδη ο Moravcsik, ανταποκρινόμενος στην κριτική (και επιμένοντας μικροοικονομικά σε επίπεδο διατυπώσεων), αναγνωρίζει ότι η διερεύνηση των οικονομικών συμφερόντων στην Ε.Ε. θα πρέπει να ενσωματώσει παραμέτρους όπως ο χρονικός ορίζοντας, η φύση των εγχώριων ισχυρών ομάδων veto, η αποδοχή του κινδύνου από τα κράτη, η φύση του κόστους

²⁰ Ο Schimmelfennig (2018) στηρίζεται για αυτή τη διαπίστωση κυρίως στο ότι... « ο ΦΔ αποτυγχάνει να εξηγήσει την ψήφο στο ΗΒ για την αποχώρηση από την ΕΕ και την αρχική προτίμηση της κυβέρνησης May για σκληρό Brexit. Καθώς το Brexit αφορά την εμπορική πολιτική, επηρεάζει τα σημαντικά και καλώς οργανωμένα συμφέροντα και αναμένεται (με ισχυρή πιθανότητα) να έχει αρνητικές συνέπειες, οι Βρετανικές προτιμήσεις αντικρούουν το σκληρό πυρήνα της θεωρίας του ΦΔ και την εξηγητική του ισχύ».

²¹ Στο πλαίσιο του ΦΔ θα αναμέναμε αποτέλεσμα δημοψηφίσματος υπέρ της παραμονής στην Ε.Ε.

²² Δες Owen, E., and Walter, S., 2017.

προσαρμογής και η εξέλιξη των προτιμήσεων διαχρονικά. Αυτή η αναγνώριση έχει διττή σημασία για τη διατριβή: Αφενός επιβεβαιώνει ότι εξακολουθεί το ενδιαφέρον για τα οικονομικά συμφέροντα και τη διαχρονική τους εξέλιξη. Αφετέρου μας επιτρέπει να ασχοληθούμε, εκτός από τους κερδισμένους και, με τους χαμένους της νομισματικής ολοκλήρωσης, και με τις συστημικές επιδράσεις βασικών οικονομικών τομέων (κυρίως του χρηματοπιστωτικού), οι οποίες δεν έχουν συμπεριληφθεί στα ιστορικά στιγμιότυπα με τα οποία ασχολήθηκε το *Choice*, αλλά σαφώς κατέδειξε η παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση. Παράλληλα, όπως δείξαμε (βλέπε τέλος ενότητας i), ειδικά για την ONE ο Morgancik έμμεσα υπαναχωρεί μακροοικονομικά, ενισχύοντας την επιλογή μας για εμπλουτισμό του ΦΔ με τις υποδείξεις στην Συγκριτικής Πολιτικής Οικονομίας.

Επιπρόσθετα, μπορούμε να συμπληρώσουμε ότι αφού στην περίπτωση της ONE η θεσμική επίδραση των ισχυρά ωφελούμενων κρατών μελών διαπιστώνεται στη διακυβερνητική διαχείριση της κρίσης και στο θεσμικό/ πολιτικό αποτέλεσμα της στην ONE (και παρότι οι επιδράσεις αφορούν στο δεύτερο και τρίτο στάδιο του ΦΔ), επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι «αν το οικονομικό συμφέρον παραμένει ισχυρό, τότε αναμένουμε ότι η θεσμική επίδραση υπέρ της διατήρησης του Ευρώ θα είναι ισχυρή». Άρα ενδυναμώνεται η θεωρητική βάση για την προβλεπτική ισχύ της διερεύνησης των οικονομικών συμφερόντων.

Η μεταλειτουργική κριτική είναι εξαιρετικά σημαντική για την κατεύθυνση και τους περιορισμούς της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεδομένης της πολιτικοποίησης της, ενώ αναγνωρίζεται ότι το μέλλον της έρευνας για τη διαμόρφωση των εγχώριων προτιμήσεων μοιάζει να στρέφεται στην εμπειρική αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο τα οικονομικά συμφέροντα και οι συλλογικές ταυτότητες αλληλοεπιδρούν. Εξ' αρχής δεν υποστηρίζουμε ότι η πορεία της ONE κρίνεται αποκλειστικά από τα οικονομικά συμφέροντα. Διατρέχοντας όμως τη βιβλιογραφία διαπιστώνουμε ότι:

A. Η μεταλειτουργική κριτική δεν αφορίζει τα οικονομικά συμφέροντα, αντιθέτως προσθέτει και θέματα πολιτικοποίησης και συλλογικής ταυτότητας.

B. Μεγάλο μέρος της μεταλειτουργικής κριτικής και της εμπειρικής τεκμηρίωσης για το πρώτο σκέλος του ΦΔ αφορά την περίοδο κρίσης. Όταν όμως οι κρίσεις ξεπερνιούνται (σε περιόδους χωρίς διαταραχές), η εστίαση του ΦΔ στις εμπορικές πολιτικές και τους χαρακτηριστικούς, περίξ αυτής, οικονομικούς σχηματισμούς δρώντων (παραγωγοί, καταναλωτές και οι ομάδες συμφερόντων τους), καθώς και στους υπολογισμούς κόστους – οφέλους, μάλλον εξακολουθεί, χωρίς να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από θέματα μαζικής πολιτικοποίησης ή ταυτότητας, τα οποία ενδέχεται να οξύνονται σε ένταση και έκφραση (απαιτώντας ικανοποίηση από τις κυβερνήσεις) σε περιόδους κρίσης. Εξάλλου, η ολοκλήρωση έχει προχωρήσει κυρίως σε περιόδους «ηρεμίας».

Γ. Η έξοδος της Μεγάλης Βρετανίας από την Ε.Ε. είναι το εμπειρικό παράδειγμα το οποίο προσφέρει τεκμηρίωση για τη μη επαλήθευση του πρώτου σταδίου του ΦΔ και την επιβεβαίωση της μεταλειτουργικής προσέγγισης ως προς τη διαμόρφωση και έκφραση του εγχώριου συμφέροντος (Schimmelfennig 2018). Ο αντίλογος που αρθρώνουμε είναι ότι το Brexit δεν αφορά την Ευρωζώνη, αλλά την ΕΕ, ενώ παράλληλα υπογραμμίζουμε ότι - λίγα χρόνια πριν - αποφεύχθηκε έξοδος κράτους μέλους της ONE (βλέπε Grexit). Η διαχείριση του Grexit κατά τη γνώμη μας υποδηλώνει την ύπαρξη τέτοιου (ισχυρού) οικονομικού συμφέροντος, το οποίο προκειμένου για τη διάσωση της ONE επιδεινώνει το δημοκρατικό

έλλειμμα²³ και αυτό αποτελεί επιπλέον κίνητρο για τη μελέτη των σύγχρονων οικονομικών συμφερόντων.

Βάσει της πιο πάνω ανάλυσης θεωρούμε στο σύνολό του ο Φ. Δ. καταφέρνει να διατηρήσει την αξία και την προβλεπτική του ικανότητα (κυρίως στο βραχυχρόνιο/στατικό επίπεδο ανάλυσης), και παρότι χρίζει σημαντικών θεωρητικών συμπληρώσεων, εξακολουθεί να υπερτερεί ως μια ολοκληρωμένη, μεγάλης κλίμακας, θεωρία. Ειδικότερα όμως, ως προς το πρώτο στάδιο του ΦΔ, όπως δείχνουμε, σχετικά μικρό μέρος της κριτικής έχει εξαιρετική συνάφεια. Εξειδικεύοντας περεταίρω και αναζητώντας επαρκώς τεκμηριωμένη κριτική για τα οικονομικά συμφέροντα και την εγχώρια πολιτική οικονομίων των κρατών μελών της ΟΝΕ (για τις ανάγκες της έρευνας), δε μπορούμε να εντοπίσουμε σημεία τα οποία πλήττουν ευθέως και σαφώς την αξιοπιστία του ΦΔ στο πλαίσιο της διατυπωμένης κριτικής. Αυτή η επισημάνση όμως δε στοιχειοθετεί την πλήρη διάσωση του πρώτου σκέλους του ΦΔ και του τρόπου εντοπισμού και ανάλυσης του εγχώριου συμφέροντος και της συνακόλουθης εθνικής προτίμησης. Η πορεία της ΟΝΕ αλλά και η ανίχνευση μακροοικονομικής υπαναχώρησης του Moravcsik έναντι της νεολειτουργικής κριτικής, την οποία εντοπίσαμε, μας υποδεικνύουν την ανάγκη ενσωμάτωσης μακροοικονομικών παραμέτρων στο θεωρητικό σχήμα.

Β. Ως προς την ανάγκη «μακροοικονομικού εμπλουτισμού»

Ήδη δείξαμε ότι η κονστрукτιβιστική κριτική για το πρώτο στάδιο του ΦΔ, είναι η λιγότερο σχετική, αφού το αντικείμενο της μελέτης μας δεν είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των συμφερόντων / προτιμήσεων, αλλά τα συμφέροντα και οι προτιμήσεις καθαυτά. Διευκρινίζουμε όμως ότι δεν απορρίπτουμε καθολικά τη λογική του κονστрукτιβισμού. Αναπτύσσοντας περεταίρω το σκεπτικό θεωρούμε ότι η «δομή» του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και η συμμετοχή των κρατών μελών της ΟΝΕ σε αυτό, επηρεάζει τα οικονομικά συμφέροντα και την εθνική προτίμηση²⁴ και άρα μας κατευθύνει να αναζητήσουμε εξηγήσεις και εκτός συνόρων Ευρωζώνης για την ανάλυση τους. Άλλωστε η παγκοσμιοποίηση, η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος και οι επιπτώσεις στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση απασχολούν τη θεωρητική σκέψη (βλέπε μεταλειτουργισμός) και την εμπειρική ανάλυση.

Η συγκριτική μελέτη των οικονομικών συμφερόντων και προτιμήσεων στην ΟΝΕ συνυφαίνεται με τη μελέτη του σύγχρονου καπιταλισμού και συνεπώς με τη Συγκριτική Πολιτική Οικονομία (ΣΠΟ)²⁵, της οποίας το θεωρητικό πλαίσιο διαχρονικά διακυμαίνεται και μετακινείται²⁶. Η κύρια θεωρητική (περί των οικονομικών) διαμάχη αφορά αφενός τα κυρίαρχα οικονομικά –

²³ Υπενθυμίζουμε ότι ο Moravcsik (2018) απαντώντας στην κριτική του Hix (2018) θεωρεί ότι η ΕΕ εξακολουθεί να είναι δημοκρατική με την εξαίρεση του αμφισβητήσιμου Euro Project

²⁴ Όπως επηρεάζει και τη μαζικότερη πολιτικοποίηση σύμφωνα με τη μεταλειτουργική θεωρία.

²⁵ Όπως υποστηρίζει ο A. Regan (2015) το κύριο εύρημα της έρευνας της συγκριτικής πολιτικής οικονομίας τα τελευταία είκοσι χρόνια είναι ότι οι πράξεις των κυβερνήσεων ορίζονται από τη δομή της πολιτικής οικονομίας τους. Διευκρινίζουμε ότι στο άρθρο αυτό αναγνωρίζουμε τη ΣΠΟ ως το επιστημονικό πεδίο το οποίο μελετά συγκριτικά διαφορές στους θεσμούς, τις πολιτικές και τα οικονομικά αποτελέσματα. Αναζητά να απαντήσει στο γιατί διαφοροποιείται η μεγέθυνση και η ανισότητα και πως αυτές οι διαφοροποιήσεις συσχετίζονται με τη θεσμική δομή των βιομηχανικών σχέσεων, των χρηματοοικονομικών συστημάτων και του κοινωνικού κράτους. Συνάγεται λοιπόν ότι ως προς τα οικονομικά ερωτήματα απαιτείται μια συνεπής θεωρία για τη λειτουργία της οικονομίας. Ανάλογα με τη θεωρητική επιλογή προκύπτουν διαφορετικές αξιολογήσεις των φαινομένων, απαντήσεις και προτάσεις πολιτικής. Σε αυτή τη θεωρητική διαμάχη επιλογής (οικονομικής θεωρίας) αναφερόμαστε πιο κάτω.

²⁶ Μεταπολεμικά διαπιστώνεται η μετακίνηση από μακροοικονομικές προσεγγίσεις σε αυτό που ονομάζουμε κυρίαρχα οικονομικά, δηλαδή νέο-θεσμικές προσεγγίσεις οι οποίες υποθέτουν περισσότερο σταθερές αγορές. Βλέπε H. M. Schwartz and B. Tranøy, 2019

εστίασης στην πλευρά της προσφοράς, αντιμετώπισης των αγορών ως εγγενώς σταθερών και των διαταραχών ως εξωγενών- και αφετέρου τα (ετερόδοξα) μετα-Κεϋνσιανά οικονομικά, τα οποία επαναφέρουν τη μακροοικονομική θεμελίωση στην συγκριτική ανάλυση του καπιταλισμού, με την αναγνώριση της διανεμητικής σύγκρουσης και πιθανών ασταθειών – ενδογενούς του καπιταλισμού φύσης- στις (χρηματιστικοποιημένες πλέον) οικονομίες. Με άλλα λόγια, το θεωρητικό δίπολο δημιουργείται από την ερώτηση για το αν η μεγέθυνση καθοδηγείται από τους (αργά μεταβαλλόμενους) παράγοντες της προσφοράς (βλέπε δεξιότητες εργατικού δυναμικού και τεχνολογική πρόοδος) ή από την (περισσότερο ευμετάβλητη) πλευρά της ζήτησης (βλέπε αποφάσεις δαπάνης νοικοκυριών, επιχειρήσεων και κυβερνήσεων). Η απάντηση έχει εκτεταμένες επιπτώσεις τόσο για την οικονομική ανάλυση όσο και για την ερμηνεία των κρίσεων.

Αναντίρρητη (εμπειρική) τεκμηρίωση για αυτή τη μακροοικονομική μεταστροφή προσέφερε η χρηματοοικονομική κρίση του 2008 και τα επακόλουθα αυτής: Θεωρούμε ότι απέδειξε πως ούτε εξωγενής της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος (και συνεπώς μη προβλέψιμη) ήταν, ούτε η απόκλιση από την τροχιά μεγέθυνσης των οικονομιών ήταν προσωρινή, όπως υπονοούν οι περισσότερες θεωρίες των κυρίαρχων οικονομικών (της προσφοράς). Ήταν περισσότερο αποτέλεσμα συστημικών (κυκλικών) δυνάμεων, όπως αναφέρουν οι αναλύσεις από την πλευρά της ζήτησης και ιδιαίτερα οι μετά-Κεϋνσιανές προσεγγίσεις.

Η χαρακτηριστικότερη ανάλυση ΣΠΟ από την πλευρά της προσφοράς, είναι η συνεισφορά των Εκδοχών του Καπιταλισμού (Varieties of Capitalism - VoC) των Hall και Soskice (2001), ενώ από την πλευρά της ζήτησης, η συνεισφορά των Μοντέλων Μεγέθυνσης (Growth Models- G.M) των Baccaro και Pontusson (2016).

Οι Hall και Soskice προσέφεραν το κυρίαρχο παράδειγμα για την έρευνα του καπιταλισμού τη δεκαετία του 2000. Παρουσίασαν ένα νέο πλαίσιο κατανόησης της φύσης του σύγχρονου καπιταλισμού μέσα από τις θεσμικές ομοιότητες και διαφορές των ανεπτυγμένων οικονομιών, υιοθετώντας την οπτική της πλευράς της προσφοράς και θέτοντας στο επίκεντρο της ανάλυσης τους την επιχείρηση. Θεωρητικώς η προσέγγιση τους εντάσσεται στο πλαίσιο του ιστορικού θεσμισμού, ως νέο-θεσμικής και νέο-κευνσιανής υφής (μικροοικονομικής θεμελίωσης) ανάλυση²⁷ (Martin, 2005).

Οι Baccaro και Pontusson, το 2015, ενσωμάτωσαν τη μακροοικονομική διάσταση στην ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού. Υποστήριξαν ότι μια προσέγγιση των μοντέλων μεγέθυνσης η οποία βασίζεται στα συστατικά μέρη της συνολικής ζήτησης κάθε χώρας, εξηγεί πληρέστερα το εγχώριο μοντέλο (καθεστώς μεγέθυνσης) και άρα την εξέλιξη των ευρωπαϊκών οικονομιών μετά την κατάρρευση του καθοριζόμενου από το μισθό (wage-led) Φορντικού

²⁷ Επιγραμματικά στον πυρήνα των VoC βρίσκονται οι έννοιες του συντονισμού (system coordination) και της θεσμικής συμπληρωματικότητας. Ο τύπος συντονισμού της εγχώριας πολιτικής οικονομίας οδηγεί στην κατάταξη σε κατηγορία/μοντέλο καπιταλισμού, ενώ η θεσμική συμπληρωματικότητα, επηρεάζει πτυχές όπως τη βιομηχανική διάρθρωση, το σύστημα καινοτομίας, τη διεθνή ανταγωνιστικότητα, το πολιτικό καθεστώς, τις κοινωνικές πολιτικές και τις αντιδράσεις στην παγκοσμιοποίηση. Κατέληξαν σε δύο βασικά μοντέλα εθνικής εγχώριας πολιτικής οικονομίας (καπιταλισμού): ένα μοντέλο φιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς [Liberal Market Economy (LME)] και ένα μοντέλο συντονισμένης οικονομίας της αγοράς [Coordinated Market Economy (CME)]. Τα δύο βασικά μοντέλα διακρίνονται από το βαθμό και το είδος του συντονισμού των οικονομικών δρώντων. Οι οικονομίες που δεν κατατάσσονται ξεκάθαρα ως LME ή CME μετέπειτα χαρακτηρίστηκαν ως Μεικτές Οικονομίες Αγοράς [mixed market economies (MMEs)]. Οι VoC επικρίθηκαν για την τάση θεσμικού υστερητισμού, για το δυισμό της τυπολογίας, την ελλειμματική ανάλυση εγχώριων οικονομικών τομέων(π.χ. χρηματοπιστωτικός), την απουσία την έννοιας της σύγκρουσης, την αγνόηση της ζήτησης, της επένδυσης και της διανομής εισοδήματος.

μοντέλου μεγέθυνσης²⁸. Σύμφωνα με τα GM οι ευρωπαϊκές οικονομίες επεδίωξαν τη διατήρηση της ζήτησης (μεταφορντικά) είτε στη βάση της κατανάλωσης (μέσω αύξησης χρέους), είτε μέσω των εξαγωγών, είτε συνδυάζοντας τα παραπάνω. Από την ανάλυση τους προκύπτουν δύο μοντέλα μεγέθυνσης: το μοντέλο κατανάλωσης (consumption-led) και το μοντέλο εξαγωγών (export-led). Θεωρητικώς το αναλυτικό πλαίσιο των GM είναι μετα-κεϋνσιανό²⁹.

Στο πλαίσιο προηγούμενης εργασίας έχουμε ήδη επιχειρήσει τη σύνθεση των δύο μοντέλων με οδηγό την κρίση χρέους της Ευρωζώνης και έχουμε δείξει ότι τα μετα-κεϋνσιανής υφής μοντέλα μεγέθυνσης παρέχουν πειστικότερες εξηγήσεις στην περίπτωση της ΟΝΕ. Διαπιστώσαμε ότι η εθνική προτίμηση παρότι επηρεάζεται από τη θεσμική συμπληρωματικότητα (σύμφωνα με το νέο-κεϋνσιανό πλαίσιο ανάλυσης που προσφέρουν οι VoC) συνδέεται σε μεγαλύτερο βαθμό με το καθεστώς μεγέθυνσης (GM) κάθε κράτους μέλους της ΟΝΕ, ενώ διαφοροποιήθηκε (η προτίμηση και το καθεστώς) από τη λειτουργία της ΟΝΕ.

Μπορεί ο ΦΔ να εστίαζε κυρίως στα τομεακά συμφέροντα των κ-μ, ωστόσο η μελέτη της ΟΝΕ απαιτεί διεύρυνση της οπτικής, καθώς η λειτουργία της δε μπορεί να εξεταστεί διαχωρισμένη από τη μακροοικονομία, μιας και η νομισματική είναι μακροοικονομική πολιτική. Ο μακροοικονομικός εμπλουτισμός του πρώτου σκέλους του ΦΔ με τις μετα-Κεϋνσιανές υποδείξεις είναι κρίσιμος επειδή επιτρέπει να εξετάσουμε πληρέστερα τόσο τις αποκλίσεις στα μοντέλα εγχώριας πολιτικής οικονομίας όσο και τις διαφοροποιήσεις της συμπεριφοράς των κρατών μελών της ΟΝΕ, αφού αναγνωρίζουν τον καπιταλισμό ως εγγενώς ασταθή διαδικασία, κατά την οποία οι ταξικές σχέσεις, ο χρηματοπιστωτικός (ασταθής) τομέας αλλά και η κυβερνητική δράση διαμορφώνουν την τροχιά μεγέθυνσης των οικονομιών.

Συνεπώς η (ετερόδοξη) πλευρά της ζήτησης κρίνεται απαραίτητη μακροοικονομική προσθήκη για τον εμπλουτισμό της έρευνας των εγχώριων οικονομικών συμφερόντων και των εθνικών προτιμήσεων. Προτείνουμε, για την «μακροοικονομική υπαναχώρηση» του Moravcsik, τον εμπλουτισμό ΦΔ με βάση τις μετα-Κεϋνσιανές προσεγγίσεις έχοντας κατά νου ακόμα μια παράμετρο (ας μας επιτραπεί η εικασία): Μεγάλο μέρος της μεταλειτουργικής κριτικής έναντι του ΦΔ συνδέεται με (αν όχι προκαλείται από) μακροοικονομικές ανησυχίες που δεν έχουν ενσωματωθεί στο (κυρίαρχης οικονομικής λογικής) θεωρητικό υπόδειγμα του Moravcsik, υπό την έννοια ότι η περιοριστική μη-συναίνεση (dismissive discensus) του ευρωπαϊκού δήμου θα μπορούσε να είναι η πολιτικοποιημένη αντίδραση στις λάθος (από την πλευρά τις προσφορές) αναγνώσεις, και συνεπώς (θεσμικές) απαντήσεις πολιτικής, απέναντι στις εγγενείς κρίσεις του καπιταλισμού.

²⁸ Στην περίπτωση του wage-led Φορντικού καθεστώτος μεγέθυνσης, όπου εξετάζεται η θεσμική μορφή του δεσμού μισθού – εργασίας, είναι ο συμβιβασμός μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που ευνοεί ένα ενάρετο κύκλο μεταξύ πραγματικών μισθών και παραγωγικότητας, συντηρώντας έντονη συσσώρευση μέσα στον προστατευμένο (εκείνη την εποχή) εθνικό χώρο.

²⁹ Επιγραμματικά στα GM αναζητούνται οι μεταβλητές οι οποίες (μετά - Φορντικά) αντικατέστησαν το μερίδιο των μισθών στη ζήτηση και συνεπώς στη μεγέθυνση και καταλήγουν ότι (η προερχόμενη από τους μισθούς κατανάλωση) αντικαταστάθηκε από κατανάλωση μέσω χρέους (και έτσι έχουμε τις χώρες με καταναλωτική μεγέθυνση/ consumption-led growth: ΗΒ και χώρες περιφέρειας ΟΝΕ) και από καθαρές εξαγωγές σε χώρες με ισχυρό εξαγωγικό τομέα/ Export-led growth (Γερμανία, Αυστρία και χώρες του κέντρου). Υπάρχουν και εκείνες οι περιπτώσεις που επιτυχώς συνδύασαν την μεγέθυνση μέσω κατανάλωσης και εξαγωγών (Σουηδία). Η κριτική στα GM αφορά την πρόθεση υποκατάστασης των VoC (αντικατοπτρίζοντας την πολεμική μεταξύ νέο και μετα - κεϋνσιανών προσεγγίσεων), στις ελλείψεις στην εμπειρική τεκμηρίωση και στις παραμέτρους ανάλυσης (πχ χρηματοοικονομικοί θεσμοί, πολιτικές διανομής)

Βιβλιογραφία

Baccaro, L., Pontusson, J. (2016). Rethinking Comparative Political Economy. The Growth Model Perspective. *Politics & Society*, 44(2),175-207.

Bickerton, C., Hodson, D. and Puetter, U. (2015). The New Intergovernmentalism: European Integration in the Post-Maastricht Era. *JCMS*, 53(4), 703–22.

Boyer, R. (2002). From Canonical Fordism to Different Modes of Development. In: Boyer, R., Saillard, Y. (eds.). *Régulation Theory: The State of the Art*. London: Routledge.

Boyer, R. (2005). How and Why Capitalisms Differ. Max Planck Institute for the Study of Societies, Discussion Paper, 05(4), pp. 05-44.

Bulmer, S. J. (1998). New institutionalism and the governance of the single European market. *Journal of European Public Policy*, 5(3), 365-386

Cini, M. (eds) (2007). *European Union Politics*, New York: Oxford University Press

Coates, D. (2000). *Models of Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Cowles, M.G., Caporaso, J.A. and Risse, T. (eds.) (2001). *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Political Change*. Ithaca. Cornell University Press

Grande, E., and Hutter, S. (2016). Introduction: European Integration and the Challenge of Politicization. In Kriesi, H., and Hutter, S., (eds.) *Politicising Europe: Integration and Mass Politics*. Cambridge University Press. 3- 31.

Haas, E.B. (1958). *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1958.

Haas, E.B. (1961). International Integration: The European and the Universal Process. *International Organization*, 15, 366-392.

Haas, E.B. (1964). Technocracy, Pluralism and the New Europe. In Graubard, Stephen (eds.) 1964. *A New Europe?* Boston, MA: Houghton Mifflin, pp. 62-88.

Haas, E.B. (1970). The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing. *International Organization*, 24, 607-44

Haas, E.B. (1976). Turbulent fields and the theory of regional integration. *International Organization*. 30. 173-212.

Haas, E.B. and Schmitter, P. (1964). Economics and Differential Patterns of Political Integration: Projections About Unity in Latin America. *International Organisation*. 705-737.

Hall, P. and Soskice, D. (2001). *An Introduction to Varieties of Capitalism. Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.

Hix, S., (2018). When Optimism Fails: Liberal Intergovernmentalism and Citizen Representation. *Journal of Common Market Studies*. 56(7). 1595–1613.

Hobolt, S., and de Vries, C. (2016). Public Support for European Integration. *Annual Review of Political Science*, Vol. 19, pp. 413-432

Hoffmann, S. (1964). Europe's identity crisis: between the past and America. *Daedalus* 93(4): 1244–97.

Hooghe, L., and Marks, G. (2009). A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*. 39 (01). 1-23

Hooghe, L. and Marks, G. (2017). Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage. *Journal of European Public Policy*. 25(1). 109–35.

Hooghe, L. and Marks, G. (2019). Grand theories of European integration in the twenty-first century. *Journal of European Public Policy*. 26(8). 1113-1133, DOI:10.1080/13501763.2019.1569711

Inglehart, R. (1970) 'Cognitive mobilisation and European identity', *Comparative Politics* 3 (1): 45–70.

Kleine, M., and Pollack, M., (2018). Liberal Intergovernmentalism and its Critics (Special Issue, November 2018). *Journal of Common Market Studies*. 56(7). 1493-1509.

Kohli, M. (2000). The battlegrounds of European identity. *European Societies*. 2(2). 113– 37

Kuhn, T., (2019). Grand theories of European integration revisited: does identity politics shape the course of European integration?. *Journal of European Public Policy*. 26(8). 1213-1230

Lefkofridi, Z. and Schmitter, P. (2015). Transcending or Descending? European Integration in Time of Crisis. *European Political Science Review*. 7(1). 3– 22

Leuffen, D., Rittberger, B., Schimmelfennig, F. *Integration and Differentiation in the European Union, Theory and Policies*. (2022). Springer International Publishing, ISBN: 978-3-030-76677-1

Lindberg, L., (1963). *The Political Dynamics of European Integration*. Stanford, CA: Princeton University Press.

Lindberg, L., and Scheingold, S. (1970). *Europe's Would-Be Polity*. Englewood Cliffs. NJ: Prentice Hall.

Martin, C.J., (2005). Beyond Bone Structure: Historical Institutionalism and the Style of Economic Growth. In: Coates, D. (eds) *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*. Palgrave Macmillan, London.

- Moravcsik, A. (2002). In Defence of the "Democratic Deficit": Reassessing Legitimacy in the European Union. *JCMS*. 40(4). 603–24.
- Moravcsik, A. (2005). The European Constitutional Compromise and the neofunctionalist legacy. *Journal of European Public Policy*. 12(2). 349–86.
- Moravcsik, A. (2009). Europe: The Quiet Superpower. *French Politics*. 7(3–4). 403–22.
- Moravcsik, A. (2017). Europe Is Still a Superpower. *Foreign Policy*, April 13. <https://foreignpolicy.com/2017/04/13/europe-is-still-a-superpower/>
- Moravcsik, A. (2018). Preferences, Power and Institutions in 21st-century Europe. *JCMS*. 56(7). 1648–1674.
- Moravcsik, A. and Schimmelfennig, F. (2009). Liberal Intergovernmentalism. In Diez, T. and Wiener, A. (eds.) *European Integration Theory*. Oxford. Oxford University Press
- Naurin, D., (2018). Liberal Intergovernmentalism in the Councils of the EU: A Baseline Theory?. *JCMS*. 56(7). 1526–1543.
- Niemann, A. (1998). The PHARE programme and the concept of spillover: neofunctionalism in the making. *Journal of European Public Policy*. 5. 428-46.
- Niemann, A. (2000). The Internal and External Dimensions of European Union Decision-Making: Developing and Testing a Revised Neofunctionalist Framework. Ph.D. Thesis. University of Cambridge.
- Niemann, A. (2004). From pre-theory to theory? Developing a revised neofunctionalist framework for explaining EU decision-making outcomes. *Dresdner Arbeitspapiere Internationale Beziehungen*. No 11.
- Niemann, A. (2006). *Explaining decisions in the European Union*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Niemann, A., and Ioannou, D. (2015). European economic integration in times of crisis: a case of neofunctionalism?. In *Journal of European Public Policy*. 22(2). 196-218.
- Niemann, A., Lefkofridi, Z., Schmitter, P.C. (2019). Neofunctionalism. In Wiener, A., Börzel, T., Risse, T. (eds.) *European Integration Theory*. 3rd ed., Oxford. Oxford UP. 43-63
- Nicoli, F. (2020). Neofunctionalism revisited: integration theory and varieties of outcomes in the Eurocrisis. *Journal of European Integration*. 42(7).897-916.
- Owen, E., and Walter, S. (2017). Open Economy Politics and Brexit: Insights, Puzzles, and Ways Forward. *Review of International Political Economy*. 24 (2). 179- 202.
- Pierson, P. (1996). The Path to European Integration: An Historical Institutionalist Account. *Comparative Political Studies*. 29(2). 123–64.

Polleta, F., and Jasper M.J. (2001). Collective Identity and Social Movements. *Annual Review of Sociology*. 27. 283-305

Regan, A. (2015). The Imbalance of Capitalisms in the Eurozone: Can the North and South of Europe Converge?. *Comparative European Politics*. 15. 969–990.

Sandholtz, W. and Stone Sweet, A. eds. (1998). *European Integration and Supranational Governance*. New York: Oxford University Press

Schwartz, H.M., and Tranøy, B. (2019). Thinking about Thinking about Comparative Political Economy: From Macro to Micro and Back. *Politics & Society* 47 (1). 23–54.

Schimmelfennig, F. (2004). Liberal intergovernmentalism. In Wiener A., and Diez T. (eds). *European Integration Theory*. New York: Oxford University Press

Schimmelfennig, F. (2018). Liberal Intergovernmentalism and the Crises of the European Union. *JCMS*. 56(7). 1578–1594.

Schmitter, P. (1970). A Revised Theory of Regional Integration. *International Organization*. 24(4). 836– 868.

Wallace, H., Caporaso, J. A., Schampf F.W., and Moravcsik, A. (1999). Review section symposium: The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht. 6(1), 155-179.

Wiener, A., Borzel, T. A., and Risse, T. (2019). *European Integration Theory*, Oxford University Press.

Wilde, P., Leupold, A., and Schmidtke, H. (2016). Introduction: The Differentiated Politicisation of European Governance. *West European Politics*. 39(1). 3-22

Wendt, A. (1994). Collective Identity Formation and the International State. *American Political Science Review*. 88(2). 384-396

Zürn, M., and Checkel, J. (2005). Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State. *International Organization*. 59(4). 1045-1079.